

Kadı Abdülcebbâr'ın Teklif Anlayışı

Mustafa BOZKURT*

Abstract

Qadi Abd al-Jabbar's Understanding of Proposal. Qadi Abd al-Jabbar's understanding of proposal has been studied by an appeal to the definition of the term itself. The main concepts which Qadi Abd al-Jabbar offered as the main constituents of proposal has been taken into account one by one. Qadi Abd al-Jabbar identified proposal as coming from two different sources, namely from reason and divine revelation. Seeing the reason based proposal under the ability of human being, this understanding has brought about a significant expansion to the realm of religious thinking.

Key Words: Qadi Abd al-Jabbar, Kadi Abdulcebbâr, Proposal, reason revelation, divine revelation.

Giriş

İnsanı diğer varlıklardan ayıran önemli hususlardan biri, şüphesiz onun eylemlerinden sorumlu bir varlık olmasıdır. İnsanın Tanrı'ya, insanlara ve diğer tüm varlıklara karşı sorumlu oluşu, felsefi, teolojik, etik ve sosyolojik bakımdan değişik boyutlarıyla ele alınır. Bu nedenle teklif konusu birçok ilmin konusunu oluşturmaktadır. Her ilimde değişik açılardan konu tartışılmaktadır. Dînî düşüncede, sorumluluğu yükleyen ve onu yüklenen taraflar başta olmak üzere ne ile sorumlu tutulduğu ve teklif edilen şeyin amacı ve sonucu bakımından konu hakkında zengin bir tartışma alanı mevcuttur. Kelamda konu, bir taraftan ilâhî adâlet boyutu, diğer taraftan insan sorumluluğunun temellendirilmesi bağlamında tartışılmıştır. İnsan eylemi, akıl, nübüvvet ve istîtaa gibi konular tartışılırken teklif ile olan ilişkileri üzerinde hep durulmuştur.

* Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: mbozkurt46@yahoo.com.

Bu sorumlulukta yaratıcı tarafından insana verilen donanımın nasıl olması gerektiği tartışılmıştır. Bu bağlamda insan aklının yeterliliği ve teklif edilen şeyleri anlamadaki rolü üzerinde durulmuştur. Sünnî düşüncede teklif ile genelde Tanrı'nın vahiy yolu ile bildirdiği *emirler* ve *nehiyler* anlaşılmaktadır.¹ Fakat vahiy olmadan, insana "mükellif" olan Tanrı tarafından verilen "akıl" ile insanın sorumlu tutulduğu da kelimada kabul gören bir anlayıştır. Bilhassa Mutezili düşüncede öne çıkan bu "aklı teklif" konusu insan sorumluluğu açısından önemlidir. Kâdî Abdülcebâr, teklif konusunda insan aklına önem veren bir düşünürdür. Şüphesiz Müslüman düşüncesinde akla önem veren tek düşünürün Kâdî Abdülcebâr olduğu söylenemez. Fakat teklifi iki kısma ayırmak suretiyle akli teklifler konusunda kula tam bir sorumluluk yüklemesi açısından Kâdî Abdülcebâr, dikkat çekici olmuştur. Kendisinden önce gelen bazı Mutezili düşünürlerin teklif tanımını yetersiz görerek kendi yaklaşımlarını ortaya koyması onun özgünlüğü olarak değerlendirilebilir. Yine "teklif eden" ve "kendisine teklif olunan" kimselerin ne tür özelliklere sahip olması gerektiği yönündeki tercihlerine baktığımızda "mükellif olma" ve "Tanrı olma" arasını belirgin bir şekilde ayırması ve teklif konusunda gerçek anlamda "teklif edenin" sadece Allah olduğunu söylemesi onun dikkat çeken yönleri olmuştur.

Tartışma alanının geniş olması nedeniyle konu Kâdî Abdülcebâr'ın teklif anlayışının ana hatlarının belirlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Daha ziyade tasvîrî bir yöntem benimsenerek Kâdî Abdülcebâr'ın görüşlerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.²

I. Teklifin Tanımı

Meşakkat anlamına gelen (بَإِ) kökünden alınmış³ olan "teklif" lügatte; bir kimseye sıkıntı, zahmet, eziyet ve meşakkatli bir işi yapmasını emretmek⁴, muhataba külfet yüklemek⁵ yapılmasında veya yapıl-

1 Bk. Bağdâdî, Abdulkâhîr, *Usulî'd-Din*, Beyrut 1981, s. 207.

2 Konu işlenirken Kâdî Abdülcebâr'ın (320/932-415/1024-25) kendi eserleri esas alınmıştır. Diğer kaynaklara tâlî derecede yer verilmiştir. Çalışmada ağırlıklı olarak Kâdî Abdülcebâr'ın "*el-Muğni fi Ebvabî't-Tevhid ve'l-Adl*" isimli kitabının tamamen teklif konusuna ayrılan XI. Cildi, yine aynı müellifin "*el-Muhit bi't-Teklif ve 'Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*" isimli kitaplarından yararlanılmıştır.

3 İbn-i Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1994, IX/307; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhit bi't-Teklif* (thk. Ömer es-Seyyid Azmi) Kahire ts. (El-Dârül-Mısriyye) s. 11.

4 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fi Ebvabî't-Tevhid ve'l-Adl*, (thk. Muhammed Ali en-Neccar-Abdulhalim en-Neccar) Kahire 1965, XI/293; Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşafu Istîlâhâtî'l-Funûn*, Beyrut 1996, I/504; İsfahânî, Râgıp, *Müfredât* (thk. Muhammed Seyyid

mamasında zorluk olan şeye itmek, teşvik etmek⁶ anlamlarına gelmektedir.

Teklifin terim anlamı değişik anlayışlara göre farklılık arz eder.⁷ Mutezile'den Ebu Hâşim el-Cübbâî'nin teklif tanımları olarak şunlar nakledilir. Teklif, "kişiye külfet getiren bir emir", "kendisinde külfet ve meşakkat olan bir eylemi mükelleften istemek" ve "mükellef kimseden, kendisinde külfet ve meşakkat olan bir şeyi yapmasını emretmek ve gerekli görmektir."⁸

Kâdî Abdülcebbar, Ebu Hâşim'in yaptığı tanımları eksik olarak görür ve bu eksiklikleri tamamladığını ifade ederek "teklifi" şu şekilde tanımlar: Teklif, "zorla yaptırma sınırına varmamak şartıyla, kendisine ulaşacak olan zorluğa rağmen, fayda ya da zarar olduğu için, yapma ya da yapmama konusunda sorumluluğunun olduğunu mükellifin mükellefe bildirmesidir."⁹ Kâdî Abdülcebbar'ın bu tanımında dikkat çeken yönler olarak "teklifte zorlama (icbar) olmaksızın yapılması veya yapılmamasının kulun kendi ihtiyarına bırakılmış olması," "teklif yerine getirilirken mükellifin gücü nispetinde bir zorluk, meşakkat ve külfetin bulunması," "teklife uygun hareket edildiğinde bir menfaat veya bir zararı def etmenin hedeflenmesi" ve "mükellefe teklifin bildirilmesinin gerekliliği" gibi hususlar karşımıza çıkmaktadır. Tanımına bu hususlar eklenerek teklife kavramsal bir anlam yüklenmiştir. Bunun da yerine getirilmesi vacip olan bir anlam olduğu söylenebilir. Dil açısından, küçüğün büyüğünden bir şey istemesine de teklif denilmektedir. Fakat teklifin bu tür kullanımı mecazî bir kullanımdır. Kavramsal anlamda buna teklif denilemez.¹⁰ Kâdî Abdülcebbar, teklifi bu şekilde kavramsallaştırıyor ve eserlerinde bu anlamda kullanıyor.

Geylânî) Beyrut ts., s. 439; Ahmed Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul 1304-1305, III/725 (Bu eser aslında Fîrûzâbâdî'nin "*Kamusu'l-Muhit*" isimli eserinin tercümesidir. Fakat eser tercüme ile kalmayıp arasına oldukça fazla ilaveler yapıldığından doğrudan mütercimini adıyla verilmiştir.)

5 Cürcani, Seyid Şerif, *Kitâbü't Târifât*, İstanbul ts. S. 19.

6 Abdülkerim Osman, *Nazariyyetü't Teklif Ârâü'l -Kâdî Abdülcebbari'l Kelamiyye*, Beyrut 1971, s. 19.

7 Teklif konusunda yapılan tanımlar ve ayrıntıları ile ilgili geniş bilgi için bk. Dugaym, Semih, *Mustalahâtü İlmi'l-Kelami'l-İslami*, Beyrut 1998 I/351-366; Yar, Erkan, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*, Elazığ 2001, s. 22-25.

8 Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhit*, s. 11; Ayrıca bk. *el-Muğnî*, XI/293

9 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhit*, s. 11; *Şerhu'l Usuli'l-Hamse*, (Thk. Abdülkerim Osman), Abideyn 1988, (Mektebetü'l Vehbe), s. 510; Krş. A. Kerim Osman, *a. g. e.*, s. 10.

10 Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI/293.

II. Teklifin Unsurları

Kâdî Abdülcebbar'ın yapmış olduğu teklif tanımı irdelendiği zaman teklifin bazı unsurları taşıdığı görülür. Bu unsurları beş ana başlık altında toplamak mümkündür.¹¹

Teklifi oluşturan temel unsurlar:

- A. Mükellif (teklif eden) bulunmalıdır
- B. Mükellef (kendisine sorumluluk yüklenen) bulunmalıdır.
- C. Teklif edilen (ne ile sorumlu tutulduğu) şey bulunmalıdır.
- D. Teklifin amacı bulunmalıdır.
- E. Teklifin bir sonucu bulunmalıdır

Bu unsurlardan birisi bulunmazsa yerine getirilmesi gerekli bir tekliften bahsedilemez. Kâdî Abdülcebbar'ın teklif anlayışını daha iyi tespit edebilmek için onun bu unsurlara yüklemiş olduğu anlamları irdelememiz yararlı olacaktır.

A. Mükellif/Sorumlu Tutan

“Mükellif” kavramı, teklif eden, sorumluluğu yükleyen¹² kimse anlamında kullanılmaktadır. Konu “dinî sorumluluk” olduğundan burada “teklif eden” kavramıyla Tanrı kastedilmektedir. Mükellif kavramının Tanrı'nın dışında olan varlıklar için kullanımının gerçek kullanım olmadığını ancak mecazî bir kullanım olduğunu belirten Kâdî Abdülcebbar “Mükellif-i hakiki”nin ancak Allah olduğunu söyler.¹³ Bir insanın başka bir insanı sorumlu tutması, bu anlamda bir teklif olmayıp, sadece maslahat icabı teklif olarak nitelendirilebilir. Çünkü “teklif edenin” özellikleri ve “teklifin tanımı” birlikte incelendiğinde bunu görmek mümkündür.

Kâdî Abdülcebbar, bir teklifin ıstılahî anlamda teklif niteliği taşıyabilmesi için “teklif edende” bulunması gereken şartlar olarak şunları belirtir. Bu şartları birkaç maddede özetlemek mümkündür.

1. Teklif eden, mükellefin halini, onun durumunu iyi bilmeli, aklını, teklifi anlayabilecek olgunluğa eristirmeli ve onda teklif için gereken bütün donanımları yaratmalıdır. Ancak bu donanımdan sonra bir kimse mükellef kılınabilir. Allah bizatihi alim olduğu için bilgi objesi olan her şeyi bilir. Eğer bir kimse teklifi yerine getirecek durumda değilse Allah ona teklifi yüklemes.¹⁴

11 Benzer bir tasnifin ayrıntıları için bk. A. Kerim Osman, *a. g. e.*, s. 18.

12 Bk. Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad, *Tercüme-i Şihâhü'l-Cevherî* (Van Kulu, trc. Muhammed b. Mustafa el-Vânî), 1218 İstanbul, II/138

13 Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhit*, s. 12; *Şerhu'l- Usûli'l- Hamse*, s. 510.

14 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI/406 vd.; *el-Muhit*, s. 17.

2. Teklif eden, mükellefe teklifi doğru anlayıp ona uyması için, kendisini teklife uymaya götürecektir. Olan delilleri ve bu delillerin metotlarını öğretmelidir. Mükellef de bu deliller yardımıyla teklif edenin muradını anlayıp ona göre hareket edebilsin. Fakat aklın deliller getirilmeden anlayabileceği bazı teklifler vardır. Daha sonra geniş olarak ele alınacağı gibi, Kâdî Abdülcebâr, teklifi iki temel kısma ayırır ve bunlardan birinin “aklî teklif” olduğunu söyler. Akıl yönünden sorunu olmayan tüm mükelleflerin bu teklifi anlayabileceklerini belirtir. Bu tür aklî olarak nitelendirilen teklifler konusunda mükellif olan Allah’ın – bazı deliller getirmiş olabilir – delil getirme zorunluluğu yoktur.¹⁵

3. Teklif edenin teklif etmekte bir maksadı, bir gayesi olmalıdır. O, mükellef tuttuğu kimseye teklifin karşılığında bir nimeti, sevabı veriyor olmalıdır. Teklifi yerine getiren bu sevaba ulaşmalıdır. Bu fayda ve sevap mükellef açısından, yoksa mükellifin kendisinin teklifte bir fayda sağlaması muhaldir.¹⁶ Zaten Allah’ın faydası olamayan bir şeyi teklif etmesi düşünülemez.

4. Teklif eden, teklifin neticesinde mükafat veya ceza vermeye kadir olmalıdır. Hatta mükafatı ve cezayı artırıp eksiltebilmelidir. Böyle bir güce de ancak Allah sahiptir.¹⁷

5. Teklif eden, teklif kapsamına giren eylemlerin durumlarını iyi bilmelidir.¹⁸ Onların yapılabilir veya yapılamaz olduğunu bilemezse yapacağı teklifte hata etmiş olur ki böyle bir zatın mükellif olması doğru olamaz.

Bütün bu özellikleri gerçek anlamda mükellif olan kimsenin taşıması gerekir. Bu özelliklerden biri veya birkaçı olmadığı zaman ona mükellif denilemez. Sadece Tanrı tüm bu özellikleri kendisinde bulundurduğu için “mükellif-i hakiki” olarak isimlendirilmiştir. Kâdî Abdülcebâr’a göre Teklifi oluşturan ana unsurlardan birisi olan “mükellif”in işte bu temel özelliklere sahip olması gerekir.

Bu konuda “mükellif” ile Tanrı kastedildiğinden, Tanrı’nın diğer özelliklerinin de teklif konusunda aktif olması ihtimal dahilindedir. Fakat Kâdî Abdülcebâr, mükellif olmak için yukarıda sayılan özelliklerin bulunmasının yeterli olacağını kabul eder. Tanrı’nın diğer özelliklerini mükellif olmanın şartı olarak görmez.

15 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI/407 vd.; *el-Muhit*, s. 17.

16 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XI/409 vd.

17 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/415 vd.

18 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/420.

Kâdî Abdülcebbar, mükellif için yukarıda sayılanlardan başka şartların da ileri sürüldüğünü belirtir. Bu şartların mükellif olmak için zorunlu olarak bulunmasını kabul etmez. Yani bu özelliklerin bulunabileceğini fakat mükellif olmak için bunların şart görülmemesi gerektiğini düşünür. Bu özellikler Tanrı olmanın bir gereği olabilir veya Tanrı'nın özelliklerinden olabilir. Fakat Kâdî Abdülcebbar, burada Tanrı'nın özelliklerini değil "mükellif" in özelliklerini saydığı için bu sayacağımız özellikleri mükellif olmak için şart kabul etmez.

Kâdî Abdülcebbar'ın teklif konusunda, mükellif için böyle bir ayırım yapması ve Tanrı ile mükellifi ayrı olarak değerlendirmesi üzerinde durulması gereken önemli bir yön olarak nitelendirilebilir.

Mükellifin şartlarından sayıldığı halde Kâdî Abdülcebbar'a göre mükellifin şartlarından olmayan hususlar şunlardır:

1. Mükellif, mükellefin teklife uyacağını veya uymayacağını bir müddet sonra ne yapacağını bilmesi mükellifin sıfatlarından sayılmamalıdır. Yine mükellefin isyan edeceğini ve cezalandırılmayı hak edeceğini önceden bilmesi mükellifin sıfatlarından olmamalıdır.¹⁹ Mükellif için böyle bir bilginin şart olamayacağını belirten Kâdî Abdülcebbar Allah'ın bilgisinin niteliği konusunu burada değerlendirmez. Çünkü ilâhî bilgi konusu kalamcılar ve filozoflar tarafında değişik şekillerde ele alınıp farklı şekillerde tartışılan bir konudur.²⁰

2. Mükellifin, akıl bakımından güzel olmayan fiilleri yaratması onun sıfatlarından değildir.²¹ Yani mükellif olan zat, güzel olan şeyleri yaratmak zorundadır şeklindeki bir anlayış mükellif olmanın şartı değildir. Bu şartta ortaya konulan durum Mutezile'nin "Husun-Kubuh" görüşündeki²² temel anlayışı yansıtır.

3. Mükellif her konuda aktif ve kadir olmalıdır denilmektedir. Kâdî Abdülcebbar bunun şart olamayacağını belirtir. Ona göre Teklif eden, teklife ilişkin konularda aktif ve kadir olmalı, bunun dışındaki konularda aktif ve kadir olması gerekmez.²³

19 Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/421.

20 Konunun ayrıntıları için bk. Bozkurt, Mustafa, *Fahreddin Razi'de Bilgi Teorisi*, (Basılmamış Doktora Tezi) A.Ü. Sosyal Bilimler Ens. Ankara 2006, s. 146-162.

21 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/421.

22 Mutezile'nin "Husun-Kubuh" görüşünün ayrıntıları için bk. Arslan, Hulusi, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük Problemi*, (Basılmamış Doktora Tezi) E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1999, s. 129-168.

23 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/421.

4. Teklif eden, mükafat ve cezayı mutlaka daha önceden murat etmesi gerekir denilmiştir. Fakat Kâdî Abdülcebbar, bunun önceden murat edilmesinin gerekmediğini belirtir. Ancak sevap ve cezanın vericisi kendisi olduğundan bunların ne olduğunu bilmesi gerekir der.²⁴

5. Kâdî Abdülcebbar aksini söyleyenlere karşı, teklif eden, teklif ettiği şeyi bir defa murat ettiği zaman onu tekrar tekrar murat etmesi gerekmez. Bir defa murat etmesi yeterlidir der.²⁵ Mesela: Namaz kılınız emri, müminlerin namaz kılmalarının farz olması için yeterlidir. Her namaz vaktinin girdiğinde Allah'ın "namaz kılınız" emrini tekrar etmesine gerek yoktur. Bir kere emretmiş olması yeterlidir.

6. Teklif edenin, mükellefe teklifi nasıl yerine getireceğinin teferruatını -bildirmiş olabilmekle beraber- bildirmesi gerekmez diyerek aksini şart koşmanın yanlışlığını vurgular.²⁶

B. Mükellef/Sorumlu Olan

Mükellef: Kendinden ne istenildiğinin bilincinde olan, kendisinden istenileni anlama donanımına sahip ve istenilen şeyde de külfet olduğunu bilendir.²⁷ Kâdî Abdülcebbar mükellef olmayı sadece insana tahsis etmiştir. İnsanın dışındaki varlıkların bu anlamda mükellef olamayacaklarını belirtir.²⁸

Kâdî Abdülcebbar'a göre mükellefin yani teklif olunan kimsenin şu özelliklere sahip olması gerekir.

1. Mükellef teklif olunan şeyleri yapabilecek güce sahip olmalıdır. Fiili yerine getirebilmesi için de bu gücün fiilden önce mükellefte bulunması gerekir.²⁹ İnsanın, gücünün yetmediği şeyle teklif olunması (teklifi i mâlâyutak) caiz değildir.³⁰ Allah ne zaman ki, ne istediğini delilleriyle, göstergeleriyle belirtmiş, teklifin diğer şartlarını da tamamlamış, işte ondan sonra insanı mükellef kılmıştır. Bunlar olmaksızın Allah, insanı mü-

24 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e, XI/422.

25 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e, XI/422.

26 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e, XI/422.

27 Kâdî Abdülcebbar, a.g.e, XI/400.

28 Geniş bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, a.g.e, XI/310, vd.

29 Kelamda istitaa olarak isimlendirilen bu konu Mutezili anlayışta "Kulun teklifi yerine getirecek gücünün, fiili yapmadan önce bulunması gerekir şeklindedir" Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/301; *Şerhu'l- Usûli'l- Hamse*, s. 390. Diğer kelâmî anlayışların ayrıntıları için bk. Gölçük, Şerafeddin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, İstanbul 1979, s. 124-141.

30 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/367; *Tenzilü'l-Kur'an anî'l-Metâin*, Beyrut ts., s. 55; Bazı

kellef tutmaz.³¹ Eğer tutarsa teklifin alt yapısını tamamlamadan mükellef tutmuş olur ki, bu mükellefler için güç yetirebilmenin dışında bir olaydır. Allah ise “ancak kulun gücünün yettiğini ona teklif eder.”³²

Güç yetirilemeyen şeyin teklifi kabihtir. Fiili yapmaya başlamadan önce, o fiili yapabilecek kudretin bulunması gerekir. O zaman mükellefin teklif olunduğu fiili yapmadan önce onu yapmaya gücünün yeter olması icap eder ki onu teklif olunduğu minval üzere yapabilsin.³³ Kısaca teklif ve istitaa amelden önce olmalıdır.³⁴

2. Mükellefin teklif olunanı yapabilmesi için, teklifi yerine getirecek aletlerin sağlam ve yerinde olması gerekir.³⁵ “Aletler” ifadesi ile sadece organlar kastedilmeyip, teklifi yerine getirmek için gerekli olan tüm şartlar kastedilmektedir.³⁶

3. Mükellef ne ile teklif olunduğunu bilmelidir. Teklif olunduğu şeyi diğerlerinden ayıran hususun ne olduğunu bilmelidir veya bilme imkânına sahip olmalıdır.³⁷

4. Teklif olunan şeyler akılla bilindiğinden dolayı mükellefte akıl da bulunmalıdır.³⁸ Kâdî Abdülcebâr bir kimsenin mükellef olabilmesi için onun her şeyden önce hususi (özgün) ilimlerden oluşan sağlam bir akla sahip olması gerektiğini söyler. Böylesi bir akıl bir kimsede bulunduğu zaman o kimsenin bir takım çıkarımlarda bulunması, düşünmesi ve teklifi yerine getirmesi mümkün olur.³⁹

Aklı ikmal eden Hususi İlimler nitelikle sınırlandırılmışlardır. Çünkü bu hususta söz konusu edilen akıldan maksat salt aklın kendisi olmayıp aksine fonksiyonel bir akıldır. Yani kendisiyle bilgi elde edilen, kendisinden istenileni yerine getirme bilinci olan bir akıldır.⁴⁰

Kâdî Abdülcebâr, aklı teklife hazırlayan özel bilgilerin neler olduğunu şöyle sınıflandırır.

anlayışlarda “teklif-i mâlâ yutak” caizdir. Ayrıntılar için bk. Cüveynî, İrşad, Kahire 1950, s. 226-227; Gölçük, Şerafeddin, Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri, s. 292-295.

31 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XI/298.

32 Bk. Bakara, 2/286.

33 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XI/367 vd.

34 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/301.

35 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XI/370.

36 Ayrıntılar için bk. Arslan, Hulusi, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük Problemi*, s.161 vd.

37 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/371 vd.

38 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/375.

39 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/375.

40 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/379.

Mebâdi-i Aklîyye (Salt aklî deliller): Birtakım mantıkî prensiplerdir ki, cisimler hâdistir, cisimler bir anda iki ayrı yerde bulunamaz, akıl, görüne bakanak görünmeyen hakkında hüküm vermek gibi birtakım genel hükümler verebilecek nitelikte olmalıdır. Ayrıca akıl; fiil, fail ve meful gibi birtakım kavramları da bilmelidir.⁴¹

Mebâdi-i Ahlâkiyye (Etik İlkeler): Teklif için öngörülen, aklî olgunluk için birtakım ahlaki ilkelerin de elde edilmesi öngörülmektedir. Mesela: Akıl, çirkin sayılan şeylerin bazılarını bilmek; güzel kabul edilen şeylerin bazılarını bilmek; ferdi ve toplumsal görevlerin bazılarını bilmek durumundadır. Böylece zulmün, nankörlüğün, yalancılığın çirkinliğini; gönüllü olarak yapılan iyiliklerin ve ikramın iyiliğini; yine kendisine layık görülen bir nimete karşı teşekkürün gerekliliğini; vicdan sahibi olmayı bilmelidir. Bu bağlamda “akıl” yine çirkinliğe karşı tavır almanın iyiliğini; sorumluluğa halal getirmenin yerilmesi gerektiğini bilmelidir. Bu bilgilerin elde edilmesi gerekir. Eğer bunlar bulunmazsa o zaman mükellefte, akletmediği (düşünmediği) zaman mesul olacağı korkusu hasıl olmaz. Halbuki teklifin başlangıcı bu tür bilgilerin gerekliliğiyle ilgilidir. Nitekim Adl-i İlahiyi bilmek ancak onunla mümkündür. Çünkü kişi iyi ile kötü olan arasındaki farkı bilmediği zaman ezeli olan Allah’ı olası çirkinliklerden tecrit etmeyi beceremediği gibi, güzel olanları da O’na nispet etmeyi bilemez. Halbuki birçok ilahi lütuf, insanlığın yararları ve çıkarları bunun bilinmesiyle mümkün olabilir. Yani kişi güzeli ve çirkinini bilmekle, aklen ve naklen kastedilen sair çirkinlikleri ancak bilebilir, böylece başkalarını da (diğer hükümleri) bu temel üzerine kıyas edebilir.⁴²

Mebâdi-i Halkiye (Doğal İlkeler): Bir kimsede içgüdülerin ve dürtülerin bulunması gerekir. Çünkü fayda ve zarar dürtülerle içgüdüsel olarak bilinir.⁴³ Yani insanı, doğası gereği bir şeylerin hareketlendirmesi gerekir ki teklife muhatap olabilsin.

Nakil (Haber İlkeleri): Hangi tür haberler delil olur, hangi tür haberler delil olamaz bunun ilkelerini bilmelidir.⁴⁴

Özet olarak diyebiliriz ki, Kâdî Abdülcebbar’a göre bu sayılan ilkelere tamamı bir kimsede bulunursa o kimse teklife yatkın, âkil kişi olarak

41 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/384.

42 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/384.

43 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/385.

44 Bkz. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/385 vd.

nitelenebilir. Mükellef olmanın diğer şartları da bulunduğu zaman bu kimsenin bazı şeylerle sorumlu tutulması yani mükellef kılınması uygun hale gelmiş olur. Bu ilimlerin, Akıl olgunluğu olarak adlandırılması dilsel olmayıp kavramsalıdır.⁴⁵ Yani Kâdî Abdülcebâr böyle isimlendiriyor ve bu anlamı yüklüyor.

Kâdî Abdülcebâr'ın "akıl özgün ilimleri" olarak saydığı şeylere baktığımız zaman bu dört hususun Kelamcılarının bilgi elde etmenin yolları olarak belirlediği ve insan için kesin bilgi veren temel kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kelamcılar bilgi kaynaklarını; akıl, duyular ve haber olarak belirtirler. Hatta doğal ilkeler olarak ele aldığı şeyler de iç idrakler olarak nitelendirilebilir. Kâdî Abdülcebâr'ın bu yaklaşımı bazı kelamcılarının ve filozofların kesin bilgi elde etme anlayışı ile benzerlik göstermektedir. Böylece Kâdî Abdülcebâr, bir kimsenin sorumlu tutulması için, onun kesin bilgi elde edebilmesini şart koşmuş olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zaman mükellefi teklife hazırlayan şeylerin başında onun doğru ve kesin bilgiyi elde edebilme özelliklerine sahip olması gerekir. Kâdî Abdülcebâr bir kelamcı olması dolayısıyla burada "haber ilkelerini" bilmesi gerekir derken kesin bilginin kaynakları arasında, kelamcılarının kabul ettiği haberi de belirlemiştir. Çünkü ilâhî vahyi de içerisine alan doğru haber, kelamda önemli bir bilgi kaynağıdır.⁴⁶

Teklif, böyle bir akla sahip olan insana yüklenmiştir. Bu özellikte bir akla sahip olmayan diğer varlıklar sorumlu değildirler.⁴⁷

5. Mükellefin yaratılıştan doğal olarak, bir şeylere karşı arzu duyma veya nefret etme-tiksinme kabiliyetine sahip olması gerekir. Eğer bir şeye karşı doğal olarak arzulu değil de o şeyin yapılmaması kendisinden isteniyorsa, bunu zaten tabii olarak yapmıyor. Böyle bir teklifin yerine getirilmiş olması bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü teklifin unsurlarından olan zorluk burada söz konusu değildir. Onun için mükellef yaratılış itibarıyla bazı şeylere karşı arzu duymalı, bazı şeylere karşı da duymamalıdır. Arzu duyduğu halde teklifin gereği olarak bir şeyi yapmaması, arzu duymadığı halde yine teklifin gereği olarak bir şeyi yapması bir anlam ifade eder.⁴⁸ Mesela: Bir şeyler yemek ve su içmek, canı istemesine kar-

45 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/386.

46 Haberin bilgi kaynağı oluşu ve ayrıntıları için bk. Bozkurt, Mustafa, *Fahreddin Razi'de Bilgi Teorisi*, s. 120-133.

47 Krş. A. Kerim Osman, *a.g.e.*, s. 27.

48 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XI/387.

şın Ramazan ayının gündüzlerinde Allah'ın "oruç tutunuz" teklifini yerine getirmek için yeme ve içmeden uzak durmak, bu anlamda teklifi yerine getirmek demektir.

6. Mükellefin teklifi yerine getirmesine mani bir durum olmamalı.⁴⁹ Mesela, ayağı olmayan bir kimseye abdestte, "ayak yıkama" teklifi caiz değildir. Çünkü ayağı yok ki yıkasın. Bir şeyi yapmaktan aciz olması da bunun gibidir. Mükellefin teklif olunanı yapmaya gücünün olması gerekir eğer gücü yetmiyorsa (teklif-i mâlâyutak) onunla sorumlu olmaz.⁵⁰

7. Kendisinden istenilen fiili yerine getirme hususunda zorlamanın ortadan kalkması lazım. Eğer mükellef, bir şeyi yapmaya mecbur bırakılmış ise onda bir övgü olamaz. Övgünün olabilmesi için bir şeyi yapma veya terk etmenin zorunlu olmaması gerekir. Yani mükellef hem yapma hem de terk etme imkanına sahip olmalıdır. Mükellef bir zararı defetmek veya menfaati elde etmek için bir şeyi zorunlu olarak yapıyorsa bu övgüye layık olamaz. Fakat aklen tefekkür edip bir şeyi yapıyorsa o övgüye layıktır. Mesela yırtıcı bir hayvandan kaçınmak teklifin konusu değildir. Çünkü bu kaçınmada, hayvanın vereceği zarardan kurtulmak için bir zorunluluk vardır. Bu övgü konusu olamaz hâlbuki teklifte bir övgü olmalıdır.⁵¹

8. Mükellefin şartlarından birisi de teklif olunan şeyin birtakım amaçlarının bulunması ve teklifi yapmaya sevk eden birtakım saiklerin yani motive edici unsurların olması gerekir.⁵² Teklifin eğer bir amacı yoksa ve onu yapmaya mükellefi sevk eden birtakım sebepler yoksa bu durumda teklif olmaz ve insan böyle bir şeyle teklif olunmaz. Mükellef onu yerine getirdiği zaman bir şeyler elde edebileceğini bilmelidir. Yerine getirmediği zamanda cezalandırılacağını bilmelidir. İşte bu bilinç mükellefi teklifi yerine getirme konusunda motive edecektir.

Kâdî Abdülcebbar, mükellefin şartlarını saydıktan sonra aynen mükellif konusunda olduğu gibi mükellef konusunda da onun şartıymış gibi görülüp fakat esas şartlarından olmayan hususları belirtmektedir. Bunların mükellefte bulunabileceğini fakat bunlar olmadan da mükellef olunabileceğini söyler.⁵³

49 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/391.

50 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/391; Ayrıca bkz. XI/367 vd.

51 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/393.

52 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/400 vd.

53 Gerniş bilgi için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/401-406.

Bu şartlar:

1. Mükellefin, teklif olunduğu fiili işlemeyen önce onu yapmakla mükellef olduğunu bilmesi gerekir.⁵⁴
2. Mükellefin teklif esnasında, kendisine yöneltilen hitabı bilebilmesi için akıllı ve bilgili olması gerekir.⁵⁵
3. Mükellef, emre mutlaka uyması gerektiğini bilmelidir.⁵⁶
4. Mükellef birtakım şeylerle mükellef kılındığı zaman, mükelleflik niteliği devam ettiği müddetçe, kendisinden teklifin kalkmayacağını bilmelidir.⁵⁷
5. Mükellef, kendisini mükellef kulan mükellifin varlığını bilmelidir.⁵⁸
6. Mükellefin, kendisini mükellef kıldığı şeyde, mükellifin rızasını talep etmesi gerekir.⁵⁹
7. Mükellefin, mükellefiyetini yerine getirdiği zaman karşılığında alacağı yararların, gerçek hayattaki yararlar gibi hâsıl olması veya hasıl hükmünde olması gerekir. Yaptığı ibadetin karşılığının hâsıl olması gerekir.⁶⁰
8. Mükellefin, vaat edilen sevaba bir gün nail olacağını bilmesi gerekir.⁶¹
9. Mükellefin, her an üzerine düşeni eda ettiğini bilmesi gerekir.⁶²
10. Mükellefin, kendinden istenilen, yani teklif olunduğu fiili, istiyor olması gerekir.⁶³
11. Mükellefte, kendisinden istenilen her teklife karşı doğal bir isteksizlik olması gerekir.⁶⁴

C. Teklif Edilen Şey

Teklifin tanımı yukarıda yapılmıştı. Bir yerde “teklif eden” ve “teklif olunan” kimse varsa orada zorunlu olarak “teklif edilen şey” de var demektir. Kâdî Abdülcebbar’ın yaklaşımından hareketle teklifin mahiyetinde bulunması gereken üç öğeden bahsedilebilir. Eğer bu öğelerden biri

54 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/401.

55 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/402

56 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/402

57 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/403.

58 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/403.

59 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/404.

60 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/405.

61 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/405.

62 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/405.

63 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/407.

64 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e*, XI/406.

veya birkaçı bulunmazsa, ona göre teklif, teklif olarak nitelendirilemez ve ortada teklif diye bir şey olmaz.

1. Teklifin Öğeleri

- a) Emir
- b) İrade
- c) Meşakkat⁶⁵

Burada emirle kast olunan nakil, yani vahiydir. Teklifte emir sığası-nın kullanılıp kullanılmadığı önemli olmayıp, emrin kastedilmiş olması önemlidir. Yani mükelleften işaretle veya davranışla bir şeyi yapması iste-nebilir. Bu da teklif kapsamına girer ve vücut ifade eder.⁶⁶ Teklif edenin mürid olup olmaması önemlidir. Eğer Allah bir şeyi irade ediyorsa o teklif kapsamına girer, yani sadece emir lafzı teklifi gerekli kılmayıp mükellifin mürid olup olmadığına bakılır. Hatta bir kimse emir sığasıyla konuşur fakat, onun mürid olup olmadığı bilinmese, halinden de anlaşılamıyorsa gerçek anlamda onu mükellif olarak nitelendiremeyiz.⁶⁷

İrade ile kastolunan ise aklı anlayış ve yorumdur.⁶⁸ Böylece teklifte ilahi vahiy olacak, bu olmadan mükellif olan Allah'ın neyi teklif ettiğini anlayamayız. Bu olduktan sonra da onu anlayıp yerine getirecek olan bir akıl lazımdır. Eğer akıl yoksa bu teklifi anlamak ve yapmak mümkün ol-maz. Böyle bir akla sahip olmayan kimse zaten mükellef değildir.⁶⁹ Bu akıl kendisinde bulunan kimsenin kendisine yapılan teklifi yapıp yapma-ma konusunda iradesinin olması gerekir. Eğer irade dışı bir şey yapılıyor-sa bunu teklif olarak isimlendirmek yanlış olur. Ayrıca teklif edilen şeyde yapan kimse için bir meşakkat olmalıdır. Yapacak kimsenin kendi doğal eğilimlerine hep uygun teklif olursa bu durumda mükellefin kendisini zorlayarak o teklifi yapmaması gerekirdi. Halbuki teklif edilen şey mükel-lef için bir külfet getirmelidir. Bu külfete rağmen teklif olunduğu için onu yapmakla teklifi yerine getirmiş olsun. Böylece emir, irade ve meşakkat-ten oluşan üç öge teklifin esası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kısaca, mükellef kendisine teklif olunan şeyleri ister yaratılıştan, is-ter sonradan elde etmek suretiyle herhangi bir şekilde bilmelidir.⁷⁰ Mü-

65 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/293 vd.

66 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/295.

67 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/300

68 Kâdî Abdülcabbar, *a.g.e.*, XI/299.

69 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/375 vd; A. Kerim Osman, *a.g.e.*, s. 27.

70 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/371 vd.

kellefin bu bilgiye zan veya katiyetle ulaşmış olması önemli değildir; ulaştıktan sonra teklifin gereğini mutlaka yapmalıdır.⁷¹ Mükellef bunu (teklifi) ne zaman bilmelidir konusuna gelince; niyet etme imkanı olabilmesi için eyleme kalkışmadan önce bunu bilmelidir. Bunun süresi ise her fiilin kendine özgüdür. Bazılarının süresi uzun, bazılarının kısa olabilir. Bütün bunlarla birlikte eyleme kalkıştığı zaman, bilincin devam etmesi gerekir.⁷² İstenileni bilen fakat bilineni yapacak donanımına sahip olmayan kimseyi teklif bağlamaz.⁷³ Diğer bir ifadeyle teklifi yerine getirecek gücün de mükellefte bulunması gerekir. Sadece bilincin bulunması teklifi yerine getirme konusunda yeterli değildir.

2. Teklifin Kısımları

Kâdî Abdülcebbar, teklifi; aklî ve şer'î olmak üzere iki kısımda mütalaa etmektedir. Fakat bunlar birbirinin tamamlayıcısıdır. Yani sadece akıl verilmekle, sem'iyat olmasa da, insan zaten mükellef kılınmıştır diyenlerle⁷⁴ insan sadece sem'î ile mükellef kılınmıştır, akılla kılınmamıştır,⁷⁵ diyenlerin her ikisinin dediklerini birleştirmek suretiyle Kâdî Abdülcebbar teklifin bir kısmının aklî, bir kısmının da şer'î olduğunu söyler.⁷⁶

Kâdî Abdülcebbar, "akli teklif" konusunu önemli bir asıl olarak ele alır. Bu Mutezile'nin de önemli usul konularından birisidir. Hatta diğer anlayışların bazılarında bu yönü ile ayrılmıştır.⁷⁷

a) Aklî Teklif: Aklî olan teklifle kasıt, onu bilen şeyin akıl olmasıdır. Sem'î olanla kasıt ise onu bilmeye götüren şeyin, "sem'î" yani vahiy olmasıdır. Bunların her ikisinde de istidlal gereklidir ki bu da akılla olur.⁷⁸ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, aklın mükemmel olması ne istendiğinin delil gösterilerek belirtilmesi; Teklifin aklen kabul edilebilmesinin ön

71 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/374.

72 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/374 vd.

73 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, XI/298.

74 Bu yaklaşım daha ziyade "tabî kelamcılarının" genel eğilimini yansıtan bir anlayıştır. Geniş bilgi için bk. Düzgün, Ş. Ali, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*, Ankara 1997, s.60 vd.

75 Bk. Gazzâlî, *el-İktisât fî'l-İtikat*, Beyrut 1993, s.183.

76 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XI/299.

77 Mutezile'nin diğer fikri düşüncelerden ayrıldığı en önemli usul konusu olarak "akli teklif" konusu görülmektedir. Bu konunun ayrıntıları için bk. Macit, Yüksel, "*Mutezile'nin Fıkıh Usûlündeki Yeri ve Etkisi*" Marife (Mutezile Özel Sayısı), yıl 3, say. 3. Konya 2003, s.74 vd.

78 Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhit*, s.23.

şartıdır. Fakat teklifin kendisi bu demek değildir.⁷⁹ Çünkü tanımlar şart kabul etmezler, şart mahiyette yer almaz.

Aklliyyat iki kısımdır: Birincisi; mükelleflerin, sebeplerinde müttetik olmalarından dolayı kendisinde ittifak ettikleri şeylerdir. Bunlar akıl yoluyla zorunlu (bil-ızdırar) olarak bilindiğinden bunlara aklın zorunlu olarak bildiği şeyler de denilmektedir.⁸⁰ Bunlar da kendi içerisinde ikiye ayrılır. Bunlardan birisi yapılması gerekenlerdir. Allah'ın nimetlerine karşı şükretme, insafli davranma gibi yapılması gereken aklıyâtta olan şeylerdir.⁸¹ Diğerisi ise ittifakla yapılmaması gerekenlerdir. Bunlar zulüm, yalan ve cehalet gibi şeylerden sakınmadır.⁸²

Aklıyâtın ikincisi ise mükelleflerin, sebeplerinde farklılık olduğu için üzerinde ihtilaf ettikleri şeylerdir. Bunlar aklın zorunlu olarak değil istidlal ile ulaşabildiği aklıyattır.⁸³ Emaneti yerine getirme, borçları ödeme ve hakkı yerine getirme (adalet) gibi hususlardır.⁸⁴ Kâdî Abdülcebbâr, aklıyâtla alakalı tüm kısımların vahye ihtiyaç duyulmadan, özellikleri daha önce anlatılan sağlam bir akılla bilinebileceğini ifade etmektedir.⁸⁵ Böylece kendisine ilâhî vahiy gelmeyen kimselerin de aklî teklifler ile mükellef sınıfına gireceği belirtilmiştir.

b) Sem'î Teklif: Allah'ın peygamberler aracılığıyla insanlara bildirdiği, Hz. Muhammed ile son bulan peygamberlerin getirmiş oldukları tekliflerdir. Yani ilâhî vahiydir. Sem'î teklifler de kendi arasında iki kısımda ele alınmaktadır.

1. İnsanlar, vaz oluş sebebinde ihtilaf etmeyip ittifak ettikleri; anlamakta farklı olmadıkları sem'iyattır ki, abdest, namaz, oruç gibi her ne kadar bazı durumlarda hastalık, hayız, sefer gibi mükelleflerin durumu bir diğerinden farklı olsa da bunların sebebi sem'idir. Bu tür tekliflerin hikmeti bilinemediğinden bunlar üzerinde ihtilaf yoktur. Ne şekilde emredilmişlerse o şekilde yerine getirilirler.

2. Vaz oluş sebebinde ihtilaf ettikleri sem'iyattır ki bunların hikmeti üzerinde, insanlar bir şeyler anlayıp ortaya koydukları için bunların hikmetinde ihtilaf olmuştur. Mesela, zekâtın Allah'ın emri olduğunda ihtilaf yoktur. Fakat hikmeti hususunda ihtilaflar vardır.⁸⁶

Şer'î teklifin sebebi "nas" dır. Yani bir şeyin şer'î teklif olması onun emredilmiş veya nehyedilmiş olmasına bağlıdır. Niçin emredildiğinin veya nehyedildiğinin hikmeti bilinebilir. Fakat bu hikmetler, hiçbir zaman şer'î

79 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XI/298.

80 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhit*, s.23.

teklif için sebep olamazlar. Kısaca teklif, vacib bir illet öyle kıldığı için teklif değil; bizzat mükellif öyle istediği için tekliftir.⁸⁷

Teklifin yerine getirilmesi, mükellifin istediği şekilde olursa ancak gerçekleşmiş olur. Teklif edilen şeklin dışına çıkılarak yapılan bir uygulama teklifin yerine getirilmesi anlamına gelmez.⁸⁸

Mükellef, ömür boyu teklifin muhatabıdır ve kendisinden teklifin ne zaman kalkacağını bilmesine imkân yoktur.⁸⁹ Bununla beraber teklif bazen düşer. Mesela, teklifin zıddını yapmaya zorlanmakla, teklif düşer. Çünkü zorlanmanın olduğu yerde teklif olmaz. Bazen de aklın gitmesiyle veya güzeli çirkinden mutlak olarak ayırt edememe durumunda teklif düşer. Ölmek ve yok olmakla da teklif düşer. Kâdî Abdülcebâr'ın açıkladığı gibi bu durumlarda teklifin düştüğüne sem'iyat (vahiy) delalet etmektedir.⁹⁰

Teklifi aklî ve şerî olarak iki kısımda ele alan Kâdî Abdülcebâr, kendisine şu iki muhtemel soruyu soruyor:

1. Şeriat ve aklın alanları nedir?

2. Kendisinde akıl bulunduğu halde, şeriat kendisine ulaşmamış kimsenin durumu ne olacaktır?

Bu soruları da şöyle cevaplandırıyor: Birinci soruya cevabı, doğruluğu akılla bilinen şeyler vardır, Allah'ın hakim olduğunu, kötülüğü tercih etmeyeceğini, tevhidini ve adaletini bilmek gibi bunlar akıl ile bilinirler.⁹¹ Fakat Allah'ın bizden istediği ibadetler gibi bazı hususlar da vardır ki, bunlar akılla bilinemeyip sadece şeriatla bilinirler.

İkinci soruya cevabı ise, kendisine şeriat ulaşmamış kimseler aklî vacibat (teklifler) konusunda mazur olmayıp şer'î vacibat (teklifler) konusunda mazurdurlar şeklindedir.⁹²

81 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 23.

82 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 25

83 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 23.

84 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhit*, s. 25.

85 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 23.

86 Şer'î teklifin kısımlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, s. 25.

87 Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XI/299.

88 Kâdî Abdülcebâr, *a.g.e.*, XI/298.

89 A. Kerim Osman, *a. g. e.*, s. 26.

90 A. Kerim Osman, *a. g. e.*, s. 26.

91 Mutezile'nin temel prensipleri olarak bilinen beş asılın bazıları akli teklif kapsamında değerlendirilmektedir.

92 Muhtemel sorular ve cevapların ayrıntıları için bkz. A. Kerim Osman, *a.g.e.*, s. 26.

Kâdî Abdülcebbâr'ın aklî ve şer'î teklif konusundaki bu yaklaşımı, alanı biraz daha dar olsa da *maturîdî anlayışta*⁹³ da vardır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre aklî teklifleri yerine getirmekle bu kimseler sorumludurlar. Fakat şer'î teklifleri yerine getirmekle sorumlu değildirler. Çünkü şer'î teklif ne olduğunu vahiy olmadan akıl tespit edemez. Eş'arî anlayışta ise böyle kimselerin hiçbir sorumluluğu yoktur. Kendisine vahiy ulaşmamış, davet gelmemiş kimseler, kendi akılları ile mükellef değildirler. Bunların dîni bir sorumlulukları yoktur. Dini sorumluluk vahiy ile başlar.⁹⁴

D. Teklifin Gayesi

Teklifin gayesi mükellefi doğruya sevk etmek, onu sevaba kavuşturmak ve mükafatlandırmaya hazırlamaktır.⁹⁵ Bir kimsenin donanımı tamam ve Allah da o kimseye ne yapacağını bildirmiş ise O'nun bu bildirisi bağlayıcıdır.⁹⁶ Yani insan yaratılıp öylesine başıboş bırakılmış her istediğini yapan bir varlık değildir. Eğer bir insanda teklifin şartları oluşmuş ise o kimse mükelleftir. Teklifi yerine getirmediği zaman sorumludur. Ayrıca bu insana teklifin olması onun için bir nimettir. Zira mükellef, kendisine ancak teklifle erişilebilecek sevaba, teklif sayesinde ulaşabilmektedir. Teklif olmamış olsa böyle bir sevaba ulaşma imkânı olamazdı.⁹⁷

"Allah Taala insanı yaratmış, canlı kılmış, kudret vermiş ve aklını tamamlamıştır. Allah bazı şeyler yaratmış ve bu şeyleri insanın yapmasını istememiş. İnsanın bunları yapması durumunda cezalandırılacağını belirtmiştir. Aynı zamanda da bunları insanın yapması için onda bir arzu ve istek yaratmıştır. Onu yapabilecek güç vermiştir. Yine insana pek güzel görünmeyen ve ilk etapta yapmayı istemediği şeyleri yaratmış, bunları yaptığında insanın mükafatlandırılacağını belirtmiştir." Şeklinde bir tespitten sonra Kâdî Abdülcebbâr, insanda onu yapmaya karşı büyük bir arzu ve istek yaratıldığı halde o şeyi yapması kendisinden istenmemektedir. Bazı şeylere karşı da istekli olmadığı halde kendisinden o şeylerin yapıl-

93 Bu konuda tam bir benzerlikten bahsedilemese de, Maturîdî anlayışla bir benzerlik söz konusudur. Maturîdî anlayışın ayrıntıları için bk. Maturîdî, Ebu Mansur, *Kitâbü't-Tevhid*, (Thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi) Ankara 2003, s. 351 vd. Karşılaştırınız Ak, Ahmet, *Maturîdî ve Maturîdilik*, (Basılmamış Doktora Tezi) A.Ü. Sosyal Bilimler Enst. Ankara 2006, s. 61.

94 Eş'arî anlayışın ayrıntıları için bk. Taftazânî, Ebu'l-Vefa, *Kelâm İlminin Bellibaşlı Meseleleri*, (Trc. Şerafeddin Gölcük) İstanbul 1980, s.186 vd.

95 Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XI/387 vd.

96 Kâdî Abdülcebbâr, *a.g.e.*, XI/299

97 Bk. A.Kerim Osman, *a.g.e.*, s. 17.

ması istenmektedir. Durum böyle olunca Allah'ın insan için bu istek ve isteksizlikleri yaratmasının bir amacı bir hikmeti olmalıdır. "Eğer Allah'ın amacı insanı canının çektiği bazı şeylerle aldatmaksa ki, teklifin amacının bu olması imkânsızdır, o zaman teklifin amacı nedir?" Diye bir soru sorar ve yanıtını verir. Teklifin amacı, insanın bu eğilimlerine rağmen teklifi yerine getirmek suretiyle ancak ulaşabileceği derecelere ve sevaba ulaşmasına zemin hazırlamaktır. İşte teklifin amacı insanı istediği veya istemediği halde, teklif edildiği şeyleri sadece teklif edildiğinden dolayı yaparak elde edeceği derece ve mükafatlara ulaştırmaktır der.⁹⁸ Kâdî Abdülcebbar, teklifin amacı ile ilgili bu tespitleri yaptıktan sonra bazı itirazların ve soruların sorulabileceğini farz ederek şu açılımı getirir. Madem ki teklifin amacı sevaba kişiyi ulaştırmaktır. O halde Allah kâfirin teklifi yerine getirmeyeceğini bildiği halde ona teklifte bulunmasının ne amacı olabilir? Bunda ne gibi bir güzellik var? Kâdî Abdülcebbar, teklifin teklif olabilmesi veya nimetin nimet olabilmesi, onun kabul edilir olup olmasının ön şartı değildir der.⁹⁹ Bunu şöyle bir örnekle anlatır. Bizden birinin yemeyeceğini bildiği halde birine yemek vermesi, suya batmakta olan birisine tutmayacağını bildiği halde ip uzatmasında nasıl çirkinlik yoksa, aynen bunun gibi, böyle bir teklifte de çirkinlik yoktur der.¹⁰⁰ Allah kâfirin iman etmeyeceğini biliyordu, o halde teklif etmekle kâfire artı bir zarar vermiş olmuyor mu? Şeklindeki farazî bir soruya ise şöyle cevap verir: Burada kâfir kendi eylemiyle kendine zarar vermiştir. Nitekim nefesine uygun olanı seçmekte kötü davranmış ve imanı seçmemiştir. Halbuki küfür yerine imanı seçebilirdi.¹⁰¹

E. Teklifin Sonucu

Kâdî Abdülcebbar'a göre Allah teklifte bulunmuş ve bu teklifi yerine getirmekle insanı sevaba ulaştırmıştır. İnsan teklifi istenilen tarzda yapmakla ondan bir sonuç (sevap) elde etmektedir. Yapmadığı zaman da bir sonuç (günah) elde eder. Eğer Allah kulu bir şeyle mükellef kılıp sonunda da ona artı veya eksi bir şey vererek değerlendirmeyecek olursa o zaman Allah amacı ve gayesi olmayan boş bir şeyle uğraşmış olur ki Allah bundan uzaktır. Kısaca teklifin, mükellefin lehinde veya aleyhinde mutlaka

98 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usul'l-Hamse*, s. 510.

99 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 513.

100 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usul'l-Hamse*, s. 513

101 Kâdî Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 513.

bir sonucu vardır.¹⁰² Kâdî Abdülcebbâr'ın yaklaşımının temelinde “el-vad ve'l-vaîd” anlayışı bulunmaktadır. Ona göre eğer her türlü zorluğa rağmen insan, teklif edilen şeyi yerine getirmiş ise o zaman Allah'ın o insana sevapla, mükafatla muamele etmesi gerekir. Yoksa Allah sözünde durmamış, zulmetmiş ve abesle meşgul olmuş olurdu.¹⁰³ Teklifin amacının, mükafata ulaştırmak¹⁰⁴ olduğu dikkate alındığında bunun sonucuna insanın ulaşması gerekmektedir. Teklifi yerine getirmeyen için de aynı şekilde bir cezanın verilmesi gerekmektedir. Kâdî Abdülcebbâr'ın bu yaklaşımı onun “ilâhî adalet” anlayışının da bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Eğer böyle bir sonuç ile teklife uyan veya uymayan kimseler karşılaşmayacak olsa bu Allah'ın adaletine uymazdı.¹⁰⁵

Sonuç

Kâdî Abdülcebbâr teklif etme yetkisini, sadece Allah'a vermektedir. Allah'ın dışında hiçbir varlığın mükellef kılma yetkisinin olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. İnsana gerek akıl vermesiyle gerekse peygamberler göndererek şer'î konularda teklifte bulunmasıyla teklif edenin gerçek anlamda yalnız Allah olduğunu belirtir. O'nun dışında olan varlıklar için mükellif kavramının ancak mecazen kullanılabileceğini söyler. Mükellif olmanın şartlarını belirterek “Teklif eden” olma ile Tanrı olmayı birbirinden ayırır. Bazı düşünürlerin bunları birbirine karıştırdığını söyler. Bir şey Tanrı olmak için şart olabilir; fakat mükellif olmak için şart olmayabilir der. Bu nedenle mükellifin şartlarını belirlerken Tanrı olma ile karıştırılmaması gerektiğini vurgular.

Mükellefin kim olabileceği konusunda Kâdî Abdülcebbâr'ın niteliklerini saydığı varlığa baktığımız zaman onun insandan başkası olmadığını anlaşılar. Teklif konusunda sorumluluğu yüklenenin insan olduğunu belirtir. Bu insanın, kendisine donanımlı bir akıl verilmiş gücü ve kudreti verinde, organları sağlam birisi olması şart koşulur. Bu temel niteliklerden bazısı kendisinde olmayan insanın mükellef olamayacağı; gerek akli teklif gerekse şer'î teklif konularında sorumlu tutulamayacağı belirtilir.

Eş'ari'nin, Allah'ın mutlak kudreti açısından olaya bakarak, “Allah'ın, kulun gücünün yetmeyeceğini de kula teklif etmesi caizdir” görüşüne

102 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XI/409, vd.; A. Kerim Osman, *a. g. e.*, s. 21.

103 Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s. 614 vd.

104 Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, XI/409, vd.

105 Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, (et-Tadil ve't-Tecvir), VI/177; *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, s. 301.

karşın Kâdî Abdülcebbar kulun gücünün yetmeyeceği bir şeyi, Allah'ın teklif etmeyeceğini belirtir. Burada Kâdî Abdülcebbar, ilâhî adalet ve kulun sorumluluğunu dikkate alarak konuyu bu temel anlayıştan hareketle şekillendirir. Teklifte bir zorluğun bir meşakkatin bulunduğu, fakat bunun insanın gücü dâhilinde olduğunu söyler. İnsan gücünü aşan konularda ise aklen ve şeran bir sorumluluktan bahsetmenin ilahi adalet ile bağdaşmayacağı üzerinde durur. Teklifin bir gayesinin ve yapıldığında bir yararının olması gerektiğini vurgular. Yapamayacağı bir şeyi insana teklif etmekte her hangi bir gaye olamayacağından, Allah'ın böylesine anlamsız bir şeyi yapmasının mümkün olmayacağını belirtir.

Eş'ari, teklif olunan şeylerin hepsinin Allah tarafından Peygamber aracılığı ile insanlara yapılacağını, kendisine peygamber gelmemiş, dolaşısıyla ilâhî vahiy ulaşmamış kimselerin, teklifle sorumlu olamayacağını belirtir. Kâdî Abdülcebbar ise teklifi iki kısma ayırır. Şer'î teklifler konusunda Eş'ariler'den farklı düşünmez. Fakat aklî teklif ayrımı yaparak kulun sorumluluğuna değişik bir boyut kazandırır. Eş'arî'nin teklif anlayışı onun tasnifinde teklifin bir kısmını oluşturur. Şer'î teklif olmasa da kulun sorumluluğunun devam ettiğini, akıl ile anlaşılabilen konularda insanın mükellef olduğunu belirtir.

Maturîdî, kendisine davet/Peygamber ulaşmamış kimselerin Allah'ın varlığını ve birliğini akıllarıyla bulmaları gerektiğini söyler. Böylece Şer'î teklifin yanına aklî teklifi de insan için bir sorumluluk olarak görür. Maturîdî'nin bu yaklaşımı insana aklî bir sorumluluk yüklemektedir. Böylece Maturîdî, teklif konusunda insana Eş'arî'nin ötesinde bir sorumluluk getirmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın aklî teklif konusundaki açılımı ise Maturîdîlerin de ilerisinde olup sadece Allah'ın varlığı, birliği ile sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Bazı konularda neyin güzel neyin çirkin olduğunu aklın anlayabileceğini ve bunun için mutlaka şer'î teklifin yani vahyin olmasının zorunlu olmadığını belirtir. Böylece Maturîdî anlayıştan daha geniş bir aklî sorumluluk anlayışına ulaşır.

Kâdî Abdülcebbar, aklî teklif anlayışı ile dînî düşünceye önemli bir açılım getirmiştir. İnsanların farklı din ve kültürlerle iç içe yaşadığı günümüz dünyasında bu rasyonel temelli sorumluluğun öncelenmesi önemlidir. Belki dînî sorumluluk açısından birçok konuda, insanlar anlaşamayabilirler. Fakat aklî temellere dayalı sorumluluklar üzerinde insanlar daha çabuk anlaşabilirler. Bu nedenle toplumsal ahlakın şekillenmesinde akla verilen bu önem değerlendirilmelidir. En azından birlikte yaşayan farklı din ve kültürden olan insanlar aklî sorumluluk ve onun oluşturduğu ev-

rensel ahlak konularında uzlaşabilirler. Bu açıdan Kâdî Abdülcebbar'ın akla verdiği sorumluluk, üzerinde durulması ve geliştirilmesi gereken bir konu olmalıdır.

Teklifin ancak husûsî ilimlerle donatılmış bir akla sahip olan kimsele-
re yapılabileceğini belirten Kâdî Abdülcebbar böylesi bir akla sahip olma-
yanların mükellef olamayacağını, teklif karşısında bunların bir sorumlu-
luğunun olmadığını vurgulamaktadır. Eş'arî ve Maturîdî anlayışta da akklı
olmayan insanların mükellef olamayacağı belirtilmektedir. Bu konuda ana
hatlarıyla bir farklılık söz konusu olmamıştır.

Kâdî Abdülcebbar, teklif konusunda salt bir akıldan değil fonksiyonel
bir akıldan bahseder. Bu anlamda akklı değerlendirirken, onu olgunluğa
eriştiren hususî ilimlerden bahseder. Bu ilimlerin bulunduğu bir aklın insa-
nı sorumlu yapabileceğini bu bilgilerin kendisinde olmadığı aklın sorumlu
tutma için yeterli olamayacağını belirtir. Böylece Kelamcıların bilgi elde
etmede temel kaynak olarak belirledikleri akıl duyu ve haber konusunu
Kâdî Abdülcebbar, burada farklı bir kombinasyonda değerlendirir.

Mükellef kılınan kimsede yaratılışı itibarıyla bazı şeylere karşı arzu
bazı şeylere karşıda nefret duygularının olması gerektiğini, bu duygulara
rağmen kişinin istediği halde teklife uymak için bazı şeyleri yapmaması-
nın, yine istemediği halde teklife uymak için bazı şeyleri yapmasının an-
cak bir anlam ifade edeceğini belirten Kâdî Abdülcebbar, eğer bir kimse
doğası gereği bir şeyden nefret ediyor o şey de teklif olarak yasaklanmış-
sa mükellefin bunu yapmamasının bir anlam ve kıymeti yoktur. Çünkü o
şeyi zaten yapmak istemiyor. Teklifin tanımını yaparken teklifte bir zorlu-
ğun olmasını da bu anlamda değerlendirmektedir. Eğer teklifte böyle bir
zorluk olmasa idi o zaman teklifin yapıp yapılmamasının bir kıymeti
olmazdı. Yani kişinin doğası gereği bir şeyi yapması veya yapmaması tek-
lif açısından bir değer ifade etmez. Teklifin değer kazanması için zıttına
karşı bir istek olmakla beraber teklif gereği o şeyin yapılmış olması kıy-
met ifade eder. Böyle bir teklif yerine getirildiği zaman mükellef, bu tek-
lifi yerine getirmesinin bir karşılığı olarak Allah'ın vaat ettiği uhrevî ni-
metleri ümit eder. Böylece mükellef bütün zorluklara rağmen teklifi yeri-
ne getirmeye çalışır.

Kâdî Abdülcebbar, mükellef özelliği taşıyan insanın başıboş olarak
bırakılmadığını, yaratıcısına karşı onun emirlerini yerine getirmenin bir
görev olduğunu, bu emirleri yaptığı zaman mesuliyetten kurtulup mükâ-
fata layık görüleceğini, yapmadığı zaman sorumlu olup cezaya muhatap
olacağını açıkça ortaya koymaktadır.